

בארץ עצמותי

האם המהגרים היהודים לצפון-אמריקה
ראו ביידיש תחליף לשוחט ולתפילה שנזנחו
מאחור במולדת הישנה? © הספר
נפלאות בעולם החדש - ספרים
וקוראים ביידיש בארצות הברית
1890-1940 מנסה לענות על השאלה
הזאת וגם משרטט דיוקן מקורי של האליטה
החילונית אשר התפתחה באמריקה באותה
תקופה, קהילה טרנס-לאומית שחברה לה
יחדיו באמצעות לשון, ספרות ומורשת

ד"ר חגית כהן

מהמחלקה להיסטוריה, פילוסופיה
ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה,
חוקרת את תרבות הספר והקריאה של
יהודי מזרח אירופה

ר בקה פלדמן היגרה מפולין לארצות הברית
בשנת 1905 ונפטרה שם בשנת 1947. בין
המכתבים הרבים ביידיש ששלחה אל ילדיה
חודשים ספורים לפני פטירתה, היה גם המכתב
הבא: "ביקעלע היקרה קחי לי מן הספרייה שני ספרים
טובים ביידיש ושלחי לי אותם. אקרא בהם ואשלח
אותם בחזרה בתודה. בעיתוני היידיש שאני מקבלת
יום יום אין מספיק חומר קריאה עבורי". רבקה חתמה
את מכתבה בהבעת צער על כך כי בשנותיה הארוכות
באמריקה לא למדה לכתוב באנגלית.

בתקופת ההגירה הגדולה (1870-1924) הגיעו ממזרח
אירופה לאמריקה כ-2.5 מיליון יהודים. סיבותיה של
הגירה זו נעוצות בהידרדרות ובהחמרה במצבם הכלכלי
והחברתי של היהודים ברחבי מזרח אירופה. גלי הגירה
אלה יצרו דומיננטיות מספרית של יהודים יוצאי מזרח
אירופה בקרב האוכלוסייה היהודית באמריקה, והביאו
לירידה במספרם היחסי של היהודים ממוצא ספרדי
וגרמני שהיו שם קודם. קשיי הסתגלותם של המהגרים
היהודים ממזרח אירופה למציאות האמריקאית כבר
נידונו בהרחבה. יש לזכור כי המהגרים ניצבו בפני
מציאות חברתית-תרבותית זרה לחלוטין.

חקר הרגלי הקריאה של המהגרים מאיר סוגיות חשובות, הנוגעות לתהליך ההתערות ולגיבוש זהות יהודית אמריקאית. האם הקריאה ביידיש הייתה אמצעי להתערות או חיזקה דווקא את בדלנותם התרבותית של המהגרים? האם חומר הקריאה של המהגרים ביידיש שיקף את חוויית ההתערות? באיזו מידה באו בו לביטוי ערכים אמריקאיים (למשל, הזדהות עם סמלים לאומיים אמריקאיים ותחושה של סולידריות אזרחית)?

זאת ועוד, דימוים של המהגרים היהודים ממזרח אירופה כציבור פשוט וחסר השכלה מופיע הן בספרות המחקר הן בספרות התקופה. על פי דעה זו, יהודים בעלי השכלה תורנית וחילונית לא נטו להגר. בדרך כלל היגרו בני שכבות חלשות יותר שהביאו עמם לארץ החדשה תרבות פשוטה ועממית. ההיסטוריון אברהם הרצברג אפיין את ההגירה היהודית המזרח אירופית לאמריקה, כהגירתן של השכבות הדלות והלא משכילות בחברה היהודית במזרח אירופה. לאחר כישלונה של מהפכת 1905 היגרו אמנם בעלי מקצועות חופשיים, אולם מספרם בכלל המהגרים היהודים היה זעום (1%). על פי קביעתו של הרצברג מ-1994, "ההיסטוריה היהודית האמריקאית, היא בעליל פרשת המעבר לארצות הברית של החלק הפחות משכיל ביהדות אירופה".

בספרי **נפלאות בעולם החדש**, אני חולקת על דעה זו שהשתרשה במחקר ההיסטורי ובשיח הפופולרי על ההגירה ההמונית, ומראה כי כבר בעשורים הראשונים של ההגירה נשאו עמם המהגרים היהודים ממזרח אירופה לארצות הברית, תרבות קריאה המונית שהחלה להתגבש במזרח אירופה בשנות השישים של המאה ה-19 וזכתה לפיתוח ולהרחבה בארצות הברית. האליטה

הדתית המזרח אירופית אמנם לא נטתה להגר בשנות ההגירה ההמונית. אולם חסרוננו של ממסד דתי אפשר את צמיחתה של תרבות חילונית ביידיש בארצות הברית, הן כדי למלא את הריק שנוצר בכל הנוגע להנהגה ולהכוונה, הן כמוקד חלופי של זהות יהודית קבוצתית. כמו כן, בניגוד לדימוי המקובל, ציבור המהגרים ממזרח אירופה לא נמנה עם שכבת האנאלפביתים בחברה היהודית באימפריה הרוסית. היקף אי ידיעת קרוא בקרב מהגרים יהודים מהאימפריה הרוסית לארצות הברית עמד על 25%, בעוד היקף אי ידיעת קרוא בקרב הציבור היהודי באימפריה הרוסית שלא היגר עמד על 60%. נתונים דומים על היקף אי ידיעת קרוא נמצאו גם בקרב המהגרים מהאימפריה הרוסית ללונדון.

עולה אפוא כי לפעילות הספרותית והמו"לית ביידיש היה קהל קוראים בחברת המהגרים, ומספרם הלך וגדל ככל שגאו גלי ההגירה החל משנות התשעים של המאה ה-19.

קהילה טרנס-לאומית של קוראי יידיש

שוק ספרי היידיש בארצות הברית תרם את תרומתו הייחודית להתפתחותה של ספרות היידיש המודרנית, והשפיע את השפעתו גם על שוק ספרי היידיש בארצות מזרח אירופה. בעשורים הראשונים של ההגירה ההמונית. מו"לים יהודים אמריקאים ייצאו לארצות מזרח אירופה ספרים במגוון סוגות ספרותיות שלא נודעו עד אז במזרח אירופה כמו מדע פופולרי עדכני ביידיש, עיתונות וספרות סוציאליסטית, מחזות תיאטרון וגם רומנים רומנטיים מרובי כרכים. ביטוי ל"השפעה האמריקאית" נמצא בזיכרונות הנעורים של המנהיג היהודי הסוציאליסטי אברהם ליטווק מהעיר וילנה:

"ש"מ"ר ובלאושטיין [סופרי יידיש פופולריים במזרח אירופה] היו אז הסופרים החביבים ביותר, אף על פי שהקהל החל כבר לקרוא את הרומנים האמריקאים מרובי הכרכים, כגון **הקבצן האילם** [שוטמער בעטלער], עיבוד לספרו של אלכסנדר דיומא האב] **והלומים שחורים** [שווארצע דימענטן], עיבוד לספרו של ז'ול ורן] מאת אבנר טננבוים [1848-1913, מחבר של רומנים פופולריים ביידיש שחי בניו יורק]. בייחוד הכל היו להוטים אחר רומן אמריקאי בשמונה-עשר חלקים, לשבתות של מחצית השנה כמורגל בפיו של פונק [מוכר ספרים נודע בוילנה]. כל אחד נחפז לסיים את חלקו בדיוק במשך השבוע, שהרי ידע כי מחכים לו כבר. וכשהיה האחד מביא את החלק השלישי, ומצא שהחלק הרביעי נתעכב בידי קוראו עוד לשבוע, היה מצטער ◀

קהילת דוברי היידיש בראשית המאה ה־20 הייתה אפוא קהילה טרנס־לאומית שחברה לה יחדיו על ידי לשון, ספרות ומורשת.

ספרות יידיש - בין התערות לאתניזציה

בעשורים הראשונים של ההגירה ההמונית שימשו ספרות ועיתונות היידיש כאמצעי להתערות בסביבה האמריקאית. אולם, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ככל שיוצאי מזרח אירופה התערו בסביבתם האמריקאית, נתפסה לשון היידיש וספרותה בקרב מגזרים מסוימים של יוצאי מזרח אירופה בארצות הברית, כמרכיב חשוב בזהותם היהודית החילונית. עם מגזרים אלה נמנו ארגונים שונים שפעלו במסגרת תנועת העבודה היהודית בארצות הברית וכללו מפלגות יהודיות כדוגמת מפלגת פועלי ציון, איגודים מקצועיים וארגוני אחווה כארבעטער רינג הוותיק (חוג הפועלים, נוסד בשנת 1892), ומסדר הפועלים הבינלאומי (International Workers Order) שנוסד בשנת 1930 והיה מסונף למפלגה הקומוניסטית (האמריקאית). ארגוני אחווה אלה סיפקו ביטוחי בריאות וביטוחי חיים במחיר מוזל, וגם ארגנו פעילות תרבותית לשעות הפנאי כמו מסיבות ופיקניקים בחיק הטבע, סיורים במוזיאונים, מחנות קיץ, והרצאות לציבור הרחב במגוון נושאים.

לצד תנועת העבודה היהודית על פלגיה וארגוניה, פעלו גם ארגונים לא־מפלגתיים שטיפחו והפיצו את תרבות היידיש בציבור היהודי הרחב. הבולט שבהם היה המוסד העממי ע"ש שלום עליכם (שלום עליכם פאלק אינסטיטיוט) שפעל בערים שונות ברחבי ארצות הברית. היו שראו בלשון היידיש ותרבותה מרכיב חשוב בלאומיות יהודית, כך על פי החלטת ועידת צ'רנוביץ בשנת 1908, שבה התקבלה ההחלטה כי היידיש והעברית, שתיהן שפות לאומיות של העם היהודי. ואכן מפלגת פועלי ציון באמריקה טיפחה פעילות תרבותית ציונית בעברית וביידיש. גם חברי הארבעטער רינג (חוג הפועלים) ראו בלשון היידיש ביטוי חשוב של הלאומיות היהודית. אולם, ברוחו של ההיסטוריון שמעון דובנוב ומפלגת הבונד, האמינה הנהגת הארבעטער רינג בלאומיות יהודית שמתקיימת בתפוצות ועתידה להתקיים ברחבי העולם במסגרתה של אוטונומיה תרבותית ללא צורך בריבונות טריטוריאלית.

יחסם של אנשי מסדר הפועלים הבינלאומי לתרבות היידיש היה אמביוולנטי יותר, מכיוון שהם שללו כל ביטוי של לאומיות יהודית, ובייחוד שללו את הציונות. בעקבות לנין הם אימצו את הסיסמה הגורסת עטיפה

מאוד שמוכרח הנהו להפסיק את הרומן דווקא במקום המעניין ביותר."

פעילותם של מו"לים ומוכרי ספרים אמריקאים התפשטה באזורים שונים ברחבי העולם, היכן שנמצאו קהילות דוברי יידיש. ספרים ועיתונים ביידיש תוצרת אמריקה עשו את דרכם אל קהילות יהודיות בקהיר, בחרבין שבסין ואל מרכזים יהודיים נוספים בארצות דרום אמריקה ואוסטרליה. ביטוי לרשת הפצה בינלאומית זו נמצא בפעילותו של המו"ל ומוכר הספרים מקס מייזל, שחנות הספרים שלו פעלה בלואר איסט סייד בניו יורק משלהי המאה ה־19 ועד לשנת 1954. חנות הספרים של מייזל שימשה מרכז תרבות ואבן שואבת למהגרים ומהגרות שביקשו לרכוש מילונים ללימוד השפה האנגלית ומדריכים ביידיש, שיורו להם את הדרך במציאות האורבנית הזרה. בחנותו היה היצע מרשים של ספרי אזרחות והיסטוריה אמריקאית ביידיש שנועדו לסייע למהגרים בתהליך ההתאזרחות. היו בה גם מדריכים לחינוך מיני ולגידול ילדים שסיפקו עצה ותמיכה להורים נבוכים בגידול ילדיהם במציאות האמריקאית המבלבלת. לצד המהגרים פקדו את החנות גם מורים סופרים ואנשי רוח, נאמניה של ספרות היידיש המודרנית.

יצירות ספרות ולהקריא יצירות פרי עטן. חברות חוגי הקריאה סייעו בדרכים שונות להפיץ ספרים חדשים בידיש. חברות חוגי הקריאה בדטרויט ובשיקגו הפיצו את ספר שיריה של המשוררת היידית הנודעת קדיה מולדובסקי (1896-1975), "אין לאנד פון מיין געביין" (בארץ עצמותי, 1937), את חיבורו המונוגרפי של מבקר הספרות הנודע שמואל ניגער על מנדלי מוכר ספרים, ועוד ספרים רבים אחרים.

החוקרת נעמי זיידמן הצביעה על דימוייה המגדריים של לשון היידיש בתרבות האשכנזית במשך הדורות, כלשון המזוהה עם הספרה הנשית לעומת לשון הקודש המזוהה עם הספרה הגברית הלמדנית. זיידמן עמדה על ההתפתחויות שחלו בדימויים של לשון היידיש ויחסיה עם הלשון העברית בראשית המאה ה-20, פועל יוצא של התפתחויות רעיוניות ופוליטיות בקרב יהדות מזרח אירופה והופעתה של התנועה היידישיסטית. בראשית המאה ה-20 ערערו נאמני היידיש על היחסים ההיררכיים בין היידיש לעברית, שהתגלמו במערכת הייצוגים הנשיים: עברית="גבירה", יידיש="משרתת". נחיתותה של היידיש "המשרתת" הוצגה על ידי נאמניה כנחיתות מוסדית ולא תרבותית. כיוון שהתנועה היידישיסטית הדגישה את קשריה עם המוני העם, היידיש "המשרתת" זוהתה מבחינה פוליטית כשפתו של מעמד הפועלים היהודי, בעוד העברית זוהתה עם הבורגנות והאליטיזם. נשאלת השאלה האם דימוייה המגדריים של לשון היידיש רווחו גם בקרב חברות חוגי הקריאה? האם הפנימו הנשים את דימוייה הנשיים של לשון היידיש כפי שהתפתחו במרוצת הדורות?

נוכל למצוא התבטאויות בודדות באשר לזיהויה המגדרי של לשון היידיש וספרותה. למשל, ז. פלפקין, חברת חוג הקריאה ע"ש פינסקי מדטרויט, טענה כי בעוד הגברים היהודיים התרחקו מלשון היידיש וספרותה, הנשים טורחות לבדן לשמר ולטפח ספרות זו. אולם לא השתמע מדבריה כי קרבנות של הנשים אל ספרות היידיש נובעת מפנייתה המיוחדת אל ציבור הנשים. פלפקין לא נדרשה להסברים המסורתיים המזרח אירופיים הקושרים בין מגדר, השכלה ולשון. עניין המיוחד של הנשים בטיפוח ספרות היידיש נקשר דווקא בדפוסים מגדריים יהודים אמריקאיים, שלפיהם האישה היא המופקדת על טיפוח המורשת הלאומית/דתית בעוד הגבר טרוד בענייני חומר ופרנסה.

הנשים לא ראו בספרות היידיש ספרות ייחודית לנשים. הן לא ראו בלשון היידיש לשון המייצגת דווקא את הספרה הביתית והאימהית. אף שחלקן היו מזוהות

לאומית מבחוץ ומילוי פרולטרי מבפנים. על פי נוסחה זו תפקידם של ספרים ועיתונים פרולטריים בידיש היה להרחיב את תודעתם המעמדית של פועלים ופועלות דוברי יידיש. אולם, חשוב לציין כי בקרב הקומוניסטים היהודים פעלו יוצרי יידיש חשובים כמו משה אולגין, קלמן מרמר, משה כץ ומשה נאדיר, שלא ראו בידיש אמצעי לתעמולה בלבד, ובאופן מוצהר שמרו נאמנות לזהותם היהודית. דווקא בעשורים של נוקשות אידאולוגית בתולדותיה של המפלגה הקומוניסטית האמריקאית (1922-1935) נוצרו גילוייה המקוריים והמעניינים ביותר של תרבות יידיש פרולטרית.

למרות המחלוקות הפוליטיות והאידאולוגיות, המכנה המשותף לארגונים ולאגודות שסקרתי היה התמסרותם לטיפוח לשון היידיש וספרותה. הם הקימו רשתות חינוך בידיש שפעלו כבתי ספר משלימים ליד בתי הספר הציבוריים האמריקאיים. באחדים מארגונים אלה פעלו הוצאות ספרים עבור ילדים ומבוגרים כאחד. הוצאות ספרים אלה הוציאו לאור עיתוני ילדים וספרי לימוד וקריאה לילדים ונוער בידיש. עבור ציבור הקוראים המבוגר הופיע היצע עשיר של ספרי מקור בידיש וספרות מתורגמת ממבחר ספרות העולם, זאת לצד ספרי עיון וספרות סוציאליסטית.

נשים קוראות יידיש

מי היה קהל היעד של פעילות ספרותית זו? במבט מקרוב על צרכי תרבות יידיש במחצית הראשונה נמצא חוגי קריאה של נשים שוחרות יידיש שפעלו ברחבי צפון-אמריקה במחצית הראשונה של המאה ה-20. הייתה זו רשת חברתית רב-גילית של נשים שפעלה על יד בתי הספר בידיש ובמועדונים של ארגוני שמאל ציוניים ולא-ציוניים.

בערים אחדות כונו הנשים מועצה עירונית שארגנה את פעילות חוגי הקריאה. מועצה זו הורכבה מנציגות חוגי הקריאה והיוותה מעין מנהיגות לכלל חוגי הקריאה בעיר. מועצת חוגי הקריאה ארגנה ערבי הרצאות בהשתתפותם של סופרי יידיש; חברות החוגים הפיצו ספרים חדשים בידיש וסייעו לסופרים להוציא לאור את יצירותיהם. חוגי הקריאה לקחו חלק בפעולות מיוחדות למען קידום תרבות היידיש, ותמכו בגופי תרבות ומחקר שונים כמו המכון למדע יהודי - "ייווא" (יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט) - YIVO. מפעם לפעם כינסו המועצות העירוניות מפגשים משותפים לכל חוגי הקריאה בעיר. מפגשים אלו שימשו במה והזדמנות לחברות לשאת הרצאות, לדקלם